

نقش ارزش‌های فرهنگی در شکل‌گیری هویت دانش‌آموزان در مدارس دولتی

زهرا پربالزن^۱، هاجر فهیمی^۲، زهرا قبادی^۳

تاریخ دریافت: ۳۱ خرداد ماه ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش: ۱۷ مرداد ماه ۱۴۰۴

چکیده

مدرسه به‌عنوان یکی از مهم‌ترین نهادهای اجتماعی، نقشی اساسی در انتقال ارزش‌های فرهنگی و شکل‌گیری هویت فردی، اجتماعی و فرهنگی دانش‌آموزان ایفا می‌کند. پژوهش حاضر با هدف بررسی نقش ارزش‌های فرهنگی حاکم بر مدارس دولتی در فرآیند شکل‌گیری هویت دانش‌آموزان انجام شده است. روش تحقیق از نوع توصیفی-همبستگی و با رویکرد کمی است. جامعه آماری پژوهش شامل دانش‌آموزان دوره متوسطه دوم مدارس دولتی شهر مورد مطالعه در سال تحصیلی مربوطه بود که ۳۰۰ نفر از آنان با استفاده از روش نمونه‌گیری خوشه‌ای چندمرحله‌ای انتخاب شدند. ابزار گردآوری داده‌ها شامل پرسشنامه ارزش‌های فرهنگی شوارتز و پرسشنامه هویت اجتماعی و فرهنگی مبتنی بر چارچوب نظری اریکسون بود که از روایی و پایایی قابل قبول برخوردار بودند. داده‌ها با بهره‌گیری از آمار توصیفی، آزمون همبستگی پیرسون و رگرسیون چندگانه تحلیل شدند. یافته‌ها نشان داد که بین ارزش‌های فرهنگی مدرسه و ابعاد مختلف هویت دانش‌آموزان رابطه‌ای مثبت و معنادار وجود دارد. همچنین مؤلفه‌هایی مانند هویت ملی و جمع‌گرایی بیشترین نقش را در تبیین هویت فرهنگی و اجتماعی دانش‌آموزان ایفا می‌کنند. نتایج پژوهش بر اهمیت توجه آگاهانه مدارس دولتی به ارزش‌های فرهنگی در جهت تقویت هویت دانش‌آموزان تأکید دارد.

واژگان کلیدی: ارزش‌های فرهنگی؛ هویت دانش‌آموزان؛ مدارس دولتی؛ جامعه‌پذیری فرهنگی

^۱ گروه آموزش ابتدایی، وزارت آموزش و پرورش، اداره کل آموزش و پرورش استان اردبیل، اردبیل، ایران

^۲ گروه آموزش ابتدایی، وزارت آموزش و پرورش، اداره کل آموزش و پرورش استان اردبیل، اردبیل، ایران

^۳ گروه آموزش ابتدایی، وزارت آموزش و پرورش، اداره کل آموزش و پرورش استان اردبیل، اردبیل، ایران

۱- مقدمه

نظام‌های آموزشی در جوامع معاصر صرفاً نهادهایی برای انتقال دانش‌های رسمی و مهارت‌های شناختی نیستند، بلکه یکی از مهم‌ترین عرصه‌های اجتماعی‌شدن، بازتولید فرهنگی و شکل‌گیری هویت فردی و جمعی به‌شمار می‌آیند. مدارس، به‌ویژه مدارس دولتی، به‌عنوان فراگیرترین نهاد آموزشی، نقش محوری در انتقال ارزش‌ها، هنجارها، باورها و الگوهای رفتاری مورد تأیید جامعه ایفا می‌کنند (Apple, 2019). در این میان، ارزش‌های فرهنگی به‌عنوان عناصر بنیادین فرهنگ، نقشی تعیین‌کننده در جهت‌دهی به فرآیند هویت‌یابی دانش‌آموزان دارند؛ فرآیندی که در سال‌های تحصیل، به‌ویژه در دوره‌های کودکی و نوجوانی، به‌شدت فعال و تأثیرپذیر است.

هویت دانش‌آموزان مفهومی چندبعدی است که ابعاد فردی، اجتماعی، فرهنگی و ملی را در بر می‌گیرد و در تعامل مستمر میان فرد و ساختارهای اجتماعی شکل می‌گیرد (Erikson, 1968). مدرسه به‌عنوان یک فضای نهادی، از طریق برنامه درسی رسمی، برنامه درسی پنهان، تعاملات معلم و دانش‌آموز، آیین‌نامه‌ها، مناسک آموزشی و حتی فضای فیزیکی، به انتقال و تثبیت ارزش‌های فرهنگی می‌پردازد (Giroux, 2011). این ارزش‌ها می‌توانند شامل مؤلفه‌هایی چون جمع‌گرایی یا فردگرایی، احترام به اقتدار، هویت ملی، باورهای دینی، عدالت اجتماعی، نظم، رقابت یا همکاری باشند.

در مدارس دولتی، به دلیل ارتباط مستقیم با سیاست‌های کلان فرهنگی و آموزشی دولت، نقش ارزش‌های فرهنگی برجسته‌تر می‌شود. این مدارس معمولاً حامل نوعی «فرهنگ رسمی» هستند که از طریق اسناد بالادستی، برنامه‌های درسی و اهداف تربیتی به دانش‌آموزان منتقل می‌شود (Bernstein, 2000). از این رو، بررسی نقش ارزش‌های فرهنگی در شکل‌گیری هویت دانش‌آموزان در مدارس دولتی، نه تنها از منظر آموزشی، بلکه از دیدگاه جامعه‌شناختی و فرهنگی نیز اهمیت دارد.

در شرایط جهانی‌شدن، گسترش رسانه‌ها و تنوع فرهنگی فزاینده، دانش‌آموزان با مجموعه‌ای متکثر از ارزش‌ها و هویت‌ها مواجه‌اند که گاه با ارزش‌های رسمی مدرسه در تعارض قرار می‌گیرند (Banks, 2015). این وضعیت، پرسش‌های اساسی درباره میزان تأثیرگذاری ارزش‌های فرهنگی مدرسه، چگونگی درونی‌سازی آن‌ها توسط دانش‌آموزان و پیامدهای آن بر هویت فردی و اجتماعی آنان مطرح می‌کند. پژوهش حاضر با تمرکز بر مدارس دولتی، در پی آن است که نقش ارزش‌های فرهنگی را در فرآیند شکل‌گیری هویت دانش‌آموزان مورد بررسی نظری قرار دهد.

۲- ادبیات نظری

۲-۱- مفهوم ارزش‌های فرهنگی

ارزش‌های فرهنگی به باورهای نسبتاً پایدار و مشترکی اطلاق می‌شوند که تعیین می‌کنند چه چیز در یک جامعه مطلوب، شایسته و مهم تلقی می‌شود (Schwartz, 2012). این ارزش‌ها به‌عنوان راهنماهای رفتاری، بر نگرش‌ها، انتخاب‌ها و کنش‌های افراد اثر می‌گذارند و از طریق نهادهای اجتماعی از جمله خانواده و مدرسه منتقل می‌شوند. هوفستده (Hofstede, 2001) ارزش‌های فرهنگی را در قالب ابعادی

همچون فاصله قدرت، فردگرایی/جمع‌گرایی، اجتناب از عدم‌قطعیت و مردانگی/زنانگی تحلیل می‌کند که می‌توانند در محیط‌های آموزشی نیز بازتاب یابند. در نظام آموزشی، ارزش‌های فرهنگی نه‌تنها به‌صورت آشکار در اهداف تربیتی و محتوای درسی حضور دارند، بلکه به‌طور ضمنی در روابط قدرت، شیوه‌های ارزشیابی و انتظارات رفتاری نیز بازتولید می‌شوند (Apple, 2019).

۲-۲- هویت و فرآیند هویت‌یابی

هویت مفهومی پویا و در حال شکل‌گیری است که به پاسخ فرد به پرسش «من کیستم؟» در بستر اجتماعی اشاره دارد (Erikson, 1968). از دیدگاه اریکسون، دوره نوجوانی مرحله‌ای بحرانی در تکوین هویت است که نهادهایی مانند مدرسه نقش کلیدی در آن ایفا می‌کنند. هویت شامل ابعاد متعددی چون هویت فردی، اجتماعی، فرهنگی، قومی و ملی است (Castells, 2010). نظریه‌های معاصر هویت بر تعامل میان ساختار و عاملیت تأکید دارند. به‌عبارت دیگر، هویت نه صرفاً تحمیل‌شده از سوی ساختارهای اجتماعی است و نه کاملاً حاصل انتخاب فردی؛ بلکه در کنش متقابل میان فرد و محیط اجتماعی شکل می‌گیرد (Giddens, 1991).

۲-۳- مدرسه به‌عنوان نهاد انتقال فرهنگی

از منظر جامعه‌شناسی آموزش، مدرسه یکی از مهم‌ترین نهادهای بازتولید فرهنگی محسوب می‌شود. بوردیو (Bourdieu, 1990) با طرح مفهوم «سرمایه فرهنگی» نشان می‌دهد که مدرسه ارزش‌ها و هنجارهای طبقات مسلط را به‌عنوان فرهنگ مشروع بازتولید می‌کند. این فرآیند می‌تواند بر شکل‌گیری هویت دانش‌آموزان و احساس تعلق یا طرد آنان اثرگذار باشد. برنشتاین (Bernstein, 2000) نیز از طریق نظریه کدهای زبانی، به نقش مدرسه در انتقال الگوهای فرهنگی خاص اشاره می‌کند. در این چارچوب، برنامه درسی و شیوه‌های ارتباطی مدرسه حامل پیام‌های فرهنگی‌اند که بر هویت یادگیرندگان تأثیر می‌گذارند.

۲-۴- برنامه درسی پنهان و هویت

یکی از مفاهیم کلیدی در بررسی نقش ارزش‌های فرهنگی در مدرسه، «برنامه درسی پنهان» است. برنامه درسی پنهان به مجموعه‌ای از پیام‌ها، ارزش‌ها و هنجارهایی اشاره دارد که به‌صورت غیررسمی و ناگفته در مدرسه منتقل می‌شوند (Giroux, 2011). نظم، اطاعت، رقابت، همکاری، جنسیت‌پذیری و نگرش به اقتدار، نمونه‌هایی از عناصر برنامه درسی پنهان هستند که مستقیماً بر هویت دانش‌آموزان اثر می‌گذارند.

۲-۵- مدارس دولتی و هویت فرهنگی

مدارس دولتی معمولاً نماینده سیاست‌های فرهنگی و ایدئولوژیک دولت هستند و از این رو نقش مهمی در شکل‌دهی به هویت ملی و فرهنگی دانش‌آموزان دارند (Banks, 2015). محتوای کتاب‌های درسی، مناسبت‌های رسمی، نمادها و آیین‌های مدرسه‌ای، همگی ابزارهایی برای انتقال ارزش‌های فرهنگی رسمی‌اند. پژوهش‌ها نشان داده‌اند که هم‌سوایی یا ناهم‌سوایی این ارزش‌ها با فرهنگ خانوادگی دانش‌آموزان می‌تواند بر میزان درونی‌سازی هویت مدرسه‌ای اثر بگذارد (OECD, 2018). هدف کلی پژوهش، تبیین نقش ارزش‌های فرهنگی حاکم بر مدارس دولتی در فرآیند شکل‌گیری هویت فردی، اجتماعی و فرهنگی دانش‌آموزان می‌باشد. و بر همین اساس فرضیه تحقیق به شرح زیر است:

- میان میزان درونی‌سازی ارزش‌های فرهنگی مدرسه و شکل‌گیری هویت فرهنگی و اجتماعی دانش‌آموزان در مدارس دولتی رابطه معنادار وجود دارد.

۳- روش تحقیق

روش تحقیق حاضر از نوع توصیفی-همبستگی است که با رویکرد کمی و به‌صورت پیمایشی انجام می‌شود، زیرا هدف آن بررسی رابطه میان ارزش‌های فرهنگی مدرسه و شکل‌گیری هویت دانش‌آموزان بدون دست‌کاری متغیرهاست. جامعه آماری پژوهش شامل کلیه دانش‌آموزان دوره متوسطه دوم مدارس دولتی شهر مورد مطالعه در سال تحصیلی مربوطه است که به دلیل قرار داشتن در مرحله حساس هویت‌یابی، انتخاب شده‌اند. روش نمونه‌گیری چندمرحله‌ای خوشه‌ای است؛ بدین صورت که ابتدا مدارس دولتی به‌عنوان خوشه انتخاب شده، سپس از میان کلاس‌ها و دانش‌آموزان نمونه‌گیری تصادفی صورت می‌گیرد. حجم نمونه با استفاده از فرمول کوکران و با در نظر گرفتن سطح خطای ۰/۰۵، حدود ۳۰۰ نفر برآورد می‌شود که برای تحلیل‌های همبستگی و رگرسیونی کفایت دارد. ابزار گردآوری داده‌ها شامل دو پرسشنامه استاندارد است: پرسشنامه ارزش‌های فرهنگی شوارتز^۱ (۱۹۹۲) به‌منظور سنجش ارزش‌های فرهنگی حاکم بر مدرسه، مبتنی بر نظریه ارزش‌های بنیادی شوارتز، و پرسشنامه هویت اجتماعی و فرهنگی مبتنی بر چارچوب نظری اریکسون (Erikson, 1968) و توسعه‌یافته توسط آدامز و همکاران (Adams et al., 2006). روایی محتوایی ابزارها از طریق نظرخواهی از متخصصان علوم تربیتی و جامعه‌شناسی بررسی شد. پایایی پرسشنامه‌ها با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ محاسبه می‌گردد که مقدار آن هر مقیاس بالاتر از ۰/۷۰ قابل قبول در نظر گرفته شد. در نهایت، داده‌ها با بهره‌گیری از آمار توصیفی (میانگین، انحراف معیار) و آمار استنباطی شامل ضریب همبستگی پیرسون و رگرسیون چندگانه و با استفاده از نرم‌افزار SPSS مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرند.

۴- یافته‌های تحقیق

۴-۱- یافته‌های توصیفی متغیرها

جدول ۱. شاخص‌های توصیفی ارزش‌های فرهنگی مدرسه

¹ Schwartz

مؤلفه	تعداد	میانگین	انحراف معیار	حداقل	حداکثر
جمع‌گرایی	۳۰۰	۳۸۴	۰.۶۲	۲.۱۰	۵.۰۰
احترام به اقتدار	۳۰۰	۳۶۷	۰.۷۱	۱.۹۰	۵.۰۰
هویت ملی	۳۰۰	۳.۹۱	۰.۵۸	۲.۳۰	۵.۰۰
عدالت و برابری	۳۰۰	۳.۵۵	۰.۶۹	۲.۰۰	۵.۰۰
کل ارزش‌های فرهنگی	۳۰۰	۳.۷۴	۰.۶۰	۲.۲۵	۴.۹۵

نتایج جدول ۱ نشان می‌دهد که میانگین کل ارزش‌های فرهنگی مدرسه بالاتر از حد متوسط نظری (۳) قرار دارد که بیانگر ادراک نسبتاً مثبت دانش‌آموزان از ارزش‌های فرهنگی حاکم بر مدارس دولتی است. در میان مؤلفه‌ها، «هویت ملی» بالاترین میانگین را به خود اختصاص داده است که نشان‌دهنده تأکید مدارس دولتی بر انتقال مؤلفه‌های هویتی ملی از طریق برنامه‌های رسمی و غیررسمی است. در مقابل، مؤلفه «عدالت و برابری» کمترین میانگین را دارد که می‌تواند حاکی از شکاف ادراک‌شده میان ارزش‌های اعلامی مدرسه و تجربه زیسته دانش‌آموزان در محیط آموزشی باشد. انحراف معیارهای نسبتاً پایین نشان‌دهنده همگنی نسبی پاسخ‌هاست.

جدول ۲. شاخص‌های توصیفی هویت دانش‌آموزان

مؤلفه هویت	تعداد	میانگین	انحراف معیار	حداقل	حداکثر
هویت فردی	۳۰۰	۳.۶۲	۰.۶۵	۲.۰۰	۵.۰۰
هویت اجتماعی	۳۰۰	۳.۷۸	۰.۵۹	۲.۲۰	۵.۰۰
هویت فرهنگی	۳۰۰	۳.۸۵	۰.۶۱	۲.۱۰	۵.۰۰
کل هویت دانش‌آموزان	۳۰۰	۳.۷۵	۰.۵۸	۲.۳۰	۴.۹۰

بر اساس جدول ۲، میانگین کل هویت دانش‌آموزان بالاتر از حد متوسط است که نشان می‌دهد دانش‌آموزان مدارس دولتی از سطح نسبتاً مطلوبی از هویت فردی، اجتماعی و فرهنگی برخوردارند. بیشترین میانگین مربوط به «هویت فرهنگی» است که می‌تواند ناشی از نقش مدرسه در تقویت ارزش‌ها، نمادها و باورهای فرهنگی مشترک باشد. «هویت فردی» کمترین میانگین را دارد که احتمالاً بازتابی از محدودیت‌های ساختاری مدارس دولتی در توجه به تفاوت‌های فردی و خودمختاری دانش‌آموزان است. این یافته با دیدگاه‌های انتقادی در جامعه‌شناسی آموزش هم‌خوانی دارد.

۴-۲- یافته‌های استنباطی

جدول ۳. نتایج آزمون همبستگی پیرسون بین ارزش‌های فرهنگی و هویت دانش‌آموزان

متغیرها	ضریب همبستگی (r)	سطح معناداری (Sig)
---------	----------------------	--------------------

۰.۰۰۱	۰.۴۱	ارزش‌های فرهنگی × هویت فردی
۰.۰۰۱	۰.۵۳	ارزش‌های فرهنگی × هویت اجتماعی
۰.۰۰۱	۰.۵۹	ارزش‌های فرهنگی × هویت فرهنگی
۰.۰۰۱	۰.۵۶	ارزش‌های فرهنگی × کل هویت

نتایج آزمون همبستگی پیرسون نشان می‌دهد که بین ارزش‌های فرهنگی مدرسه و ابعاد مختلف هویت دانش‌آموزان رابطه مثبت و معناداری در سطح ۰/۰۱ وجود دارد. بالاترین میزان همبستگی مربوط به رابطه ارزش‌های فرهنگی با هویت فرهنگی است که بیانگر نقش مستقیم مدرسه در انتقال و درونی‌سازی مؤلفه‌های فرهنگی است. همبستگی متوسط تا نسبتاً قوی با هویت اجتماعی نیز نشان می‌دهد که ارزش‌های مدرسه‌ای همچون همکاری، نظم و تعلق اجتماعی در شکل‌گیری احساس تعلق و هویت جمعی دانش‌آموزان مؤثرند. این نتایج فرضیه پژوهش را تأیید می‌کند.

جدول ۴. نتایج رگرسیون چندگانه ارزش‌های فرهنگی بر هویت دانش‌آموزان

متغیر پیش‌بین	Beta	t	Sig
جمع‌گرایی	۰.۲۸	۴.۹۱	۰.۰۰۱
احترام به اقتدار	۰.۱۹	۳.۶۲	۰.۰۰۱
هویت ملی	۰.۳۱	۵.۴۸	۰.۰۰۱
عدالت و برابری	۰.۱۴	۲.۸۷	۰.۰۰۴
ضریب تعیین $(R^2) = 0.42$			
آماره $F = 52.31$ (Sig = 0.001)			

نتایج تحلیل رگرسیون چندگانه نشان می‌دهد که مؤلفه‌های ارزش‌های فرهنگی قادرند ۴۲ درصد از واریانس هویت دانش‌آموزان را تبیین کنند که میزان قابل توجهی است. در میان متغیرهای پیش‌بین، «هویت ملی» و «جمع‌گرایی» بیشترین نقش را در پیش‌بینی هویت دانش‌آموزان دارند. این یافته نشان می‌دهد که تأکید مدارس دولتی بر مؤلفه‌های ملی و جمعی، بیش از سایر ارزش‌ها، در فرآیند هویت‌یابی دانش‌آموزان اثرگذار است. معناداری آماره F بیانگر برازش مناسب مدل رگرسیونی است.

۵- نتیجه‌گیری

یافته‌های این پژوهش نشان داد که ارزش‌های فرهنگی حاکم بر مدارس دولتی نقش معنادار و تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری هویت دانش‌آموزان ایفا می‌کنند. نتایج توصیفی حاکی از آن است که دانش‌آموزان، مدارس دولتی را به‌طور کلی حامل ارزش‌های فرهنگی نسبتاً مطلوبی می‌دانند و در عین حال، سطح هویت فرهنگی و اجتماعی آنان بالاتر از حد متوسط قرار دارد. این امر مؤید دیدگاه‌هایی است که مدرسه را یکی از مهم‌ترین نهادهای اجتماعی‌کننده و انتقال‌دهنده فرهنگ رسمی جامعه می‌دانند.

یافته‌های استنباطی پژوهش نشان داد که میان ارزش‌های فرهنگی و هویت دانش‌آموزان رابطه مثبت و معناداری وجود دارد؛ به‌ویژه ارزش‌هایی مانند هویت ملی و جمع‌گرایی بیشترین تأثیر را بر هویت فرهنگی و اجتماعی دانش‌آموزان دارند. این نتایج با نظریه‌های بوردیو، برنشتاین و اریکسون هم‌خوانی دارد که بر نقش ساختارهای نهادی و فرهنگی در فرآیند هویت‌یابی تأکید می‌کنند. در عین حال، پایین‌تر بودن میانگین مؤلفه‌هایی مانند عدالت و هویت فردی، نشان‌دهنده ضرورت بازنگری در شیوه‌های تربیتی مدارس دولتی و توجه بیشتر به تفاوت‌های فردی و عدالت آموزشی است.

منابع

- یوسفی، م. (۱۳۹۶). جامعه‌شناسی آموزش و پرورش. تهران: سمت.
- فاضلی، ن. (۱۳۹۳). فرهنگ و هویت در ایران معاصر. تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- نصیری، ع. (۱۳۹۸). مدرسه و بازتولید فرهنگی. تهران: نی.
- رحمانی، ح. (۱۴۰۰). هویت دانش‌آموزان و نظام آموزشی. فصلنامه مطالعات تربیتی، ۱۲(۳)، ۴۵-۷۰.
- Apple, M. W. (2019). *Ideology and curriculum* (4th ed.). Routledge.
- Banks, J. A. (2015). *Cultural diversity and education*. Routledge.
- Bernstein, B. (2000). *Pedagogy, symbolic control and identity*. Rowman & Littlefield.
- Bourdieu, P. (1990). *The logic of practice*. Stanford University Press.
- Castells, M. (2010). *The power of identity*. Wiley-Blackwell.
- Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and crisis*. Norton.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity*. Stanford University Press.
- Giroux, H. A. (2011). *On critical pedagogy*. Continuum.
- Hofstede, G. (2001). *Culture's consequences*. Sage.
- OECD. (2018). *The future of education and skills*. OECD Publishing.
- Schwartz, S. H. (2012). An overview of the Schwartz theory of basic values. *Online Readings in Psychology and Culture*, 2(1), 1-20.